

Makale Bilgisi

Makale Geliş Tarihi: 03.01.2019

Makale Kabul Tarihi: 10.06.2019

KANT'TA BEN PROBLEMİ¹Vedi TEMİZKAN²

ÖZ

Zamanla sürekli değişmeme rağmen ben hala *aynı* ben miyim? Değişime rağmen hala kendimle aynı/özdeş isem bunu sağlayan nedir? Bir töz olmam mı ve eğer değilse bunu sağlayan başka bir şey gösterilebilir mi? Ayrıca benim zaman içinde aynılığımı/özdeşliğimi sağlayan bu ilke, nasıl bilinmektedir? Son olarak da benim bilgisi ya da bilinci, yani kendimin dışındaki bir şeylerin farkında olmam ve farkında olduğumun da farkında olmam, nesne bilgisiyle aynı statüde midir yoksa ondan farklı, hatta ayrıcalıklı ve üstün bir konumda mıdır? Bu makalede, Kant'ın bu soruları nasıl değerlendirdiği incelenmektedir. Hangi bağlamda düşündüğünü anlamak üzere Kant öncesine dair kısa bir değinmeden sonra, Kant'ın sorunu nasıl ele aldığına geçilmektedir. Zaman zaman bazı karşılaştırmalar yapılsa da esas olarak Kant içinde kalınıp, sadece sonuç bölümünde bu görüşün neticeleri hakkında bazı değerlendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kant, Ben Bilinci, *Apperzeption*, Kişisel Özdeşlik, Zihin Felsefesi.

¹ Bu makale yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr.Öğr.Üyesi., Munzur Üniversitesi, Felsefe Bölümü, veditemizkan@gmail.com,

Orcid Id: 0000-0002-7988-7737

THE PROBLEM OF SELF IN KANT'S PHILOSOPHY

ABSTRACT

Am I still the same, even though I am constantly changing over time? If I am still the same/identical to myself despite change, what makes this possible? Could it be that I'm a substance, and if not, what else can provide this? How is this principle, which provides my sameness in time, known? Finally, awareness of myself or my consciousness, ie, being aware of something other than myself and also being aware that I am aware of something, is it in the same status as object information, or is it different or even privileged and superior? In this article, it is examined how Kant evaluates these questions. We look at how Kant handles these problems after a brief mention of pre-Kantian philosophy in the history of philosophy to understand the context in which he thinks. Although we make some comparisons from time to time, we remain mainly in Kant, but in the conclusion part we make some evaluations about the results of his opinions.

Keywords: Kant, Self Awareness, Apperception, Personal Identity, Philosophy of Mind.

Giriş: Ben Sorunu

Beni ben yapan ve benim birliğimi sağlayan nedir? Beni bireysel bir bütün yapıp başkalarından ayırt eden nedir? Bu sorular, benim neliğine işaret etmekle birlikte, kişisel özdeşlik sorununu da ima etmektedir. Ben sorunu bugün daha çok 'kişisel özdeşlik' başlığıyla ele alınmaktadır.

Kişisel özdeşlik problemi, zaman içinde özdeşliği, yaşanan bedensel ve zihinsel köklü değişimlere rağmen nasıl aynı kişi olarak kaldığımızı ya da öyle düşündüğümüzü ifade etmektedir. 'Ben' diyebilmem için, basit anlamda kendi benimizi fark edip başka her şeyden ayırt ettiğim anlık bir farkındalık gerekmektedir. Kişisel özdeşlik, ben sorununu içermekle birlikte esas olarak onu varsaymaktadır. Kişisel özdeşlik, bir an içinde var olan kendi beninin farkındalığının zamana yayılmış hali, geçmiş ve geleceği de kapsayan bir bütünlük olarak düşünülebilir.

Benin zaman içindeki özdeşliği, öznenin tarihsel bir bilinç taşıyıcısı olarak kurulumu, ya da psikolojideki anlamıyla kişisel özdeşlik olarak ele alınması tartışılan ben sorununu farklı yönlerden ele almaktadır. Burada ilgilenilen durum, anlık bir deneyimdeki ben kavrayışıdır. Buradaki ben, deneyim sahibi bir varlık olarak, geçmiş ve gelecekte de kendi bilincine sahip olmasından önce şimdi kendinin deneyimine sahip olan bendir. Dolayısıyla bu ben bilincinin, tarihin bir uğrağında kurulan, yani belli bir kişisel öyküsü olan ve bu deneyimlere dayanarak belirli bir kişiliğe sahip olan bene önceliği vardır; bu benlik, basit anlamda kendi deneyiminin farkında olan, farkında olduğunun da farkındalığına sahip olan bir bendir.³ Şimdi bu genel bilgiler ışığında sorunun, felsefe tarihinde Kant'a gelene kadar nasıl işlendiğine bakalım.

Benlik veya ben sorunu, felsefe tarihinde Antik filozoflara kadar giden bir geçmişe sahiptir. Sokrates'in meşhur mottosu 'kendini bil', esasen beni ben yapan, bana kimliğimi, zaman içinde değişmezliğimi veren ruhumu bilmek anlamına gelir. Dolayısıyla ruh olarak isimlendirilse de konu ben bilinci problemiyle doğrudan ilgilidir.

Konunun ilk ele alınışı Platon'un *Şölen*(207d-208b) ve *Theaitetos*(184e-186e) diyaloglarında yer alır. Burada sorunlar, açık bir şekilde ortaya konularak tartışılmakla birlikte konu sistematik olarak işlenmez. Aristoteles'in *Ruh Üzerine (Peri Psykhes)* adlı eseri, konu hakkında ilk kapsamlı ve sistematik inceleme olma niteliğine sahiptir. Bu eserde, insan da dâhil olmak üzere canlıları cansızdan ayıran ilke araştırılır. İnsanın sahip olduğu yetiler, tek tek ve aralarındaki ilişkiler açısından ayrıntılı bir biçimde serimlenir. Duyumlamanın, düşünmenin ve bunlar arasındaki köprüyü sağlayan imgelem ve hafıza yetilerinin ele alındığı bu eserde duyumların nasıl olup da bir bilinçte birleştiği, duyumlamanın nasıl olup da kendi kendisinin farkında olduğu da incelenir (Aristoteles 2019: 412a2-432a15).

Modern dönemle birlikte benlik, felsefenin merkezine yerleşir. Descartes'ta "düşünüyorum, o halde varım" (*cogito ergo sum*) sezgisel ve apaçık hakikati, hem kesin

³Bu ben deneyimi Helen Keller'ın yaşamına bakıldığında daha iyi anlaşılabilir. Helen Keller, bebeklik çağından itibaren kör-sağır ve dilsiz olan biri olarak doğar. Çoklu engelene rağmen başardıkları, onu efsanevi bir kişilik haline getirmiştir. Beş lisan bilen, bisiklet, kano ve yelkenli ile gezintiye çıkan, yüzen, satranç oynayan Helen Keller, yazdığı makaleler ve bir dizi kitapla kendisini engellilere yardımcı olmaya adanmıştır. Keller'ın hayatını konu edinen *Black* isimli filmde, *kendini bir ben olarak fark ettiği* deneyime yer verilir. Burada benin deneyimlenmesi, bir anda olmaktadır. Dışarıdan yardımla fakat içerden ve bir anda fark edilen ben deneyimi ile kavramları ve dili aynı anda adeta *keşfeder*; yani kendi dışındaki bir şeye dil ve kavramlarla işaret edebileceğini anlar. Bir anda kendi olduğunu, kendi dışında bir şeyler -duygu ve düşünceleri de dâhil- olduğu ve bunlara da dille işaret edebildiğini fark etmesiyle önüne, öncekinden bambaşka bir dünya açılır. Yaşanan deneyim, bir çeşit aydınlanma anı gibi birden ve dolaysızdır. Burada dilin ya da kültürün gelişmişliğinin, bilginin seviyesinin belirleyici bir önemi olmamaktadır.

bilginin ilk ve en kesin örneği olarak görülmekte, hem de üzerine bir bilimsel sistemin inşa edileceği ilk aksiyom/postulat olarak kabul edilmektedir (Descartes 1997: 35). Descartes'tan sonra gelen hem rasyonalist hem de ampirist filozoflar, onun benlik konusundaki görüşlerinden etkilenmiş ve bu konudaki kendi görüşlerini hep onunla belli bir ilgi içinde geliştirmişlerdir.

Descartes'ın ardılları olarak görülebilecek filozoflar, benin ve ben bilincinin mahiyeti konusunda farklı düşünceler öne sürmüşlerdir. Değişime rağmen değişmeden kalan bir benin/ruhun *kişinin özdeşliğini* sağladığını düşünen Descartes, ruhun kendi başına var olan bir töz olduğunu düşünmektedir. Ruhun bir töz olduğunu, monad olduğunu düşünen Leibniz'e (Leibniz 1949: 14) karşın Spinoza, ruhun bir töz olduğunu değil fakat tek töz olan Tanrı'nın bir modusu olduğunu savunmaktadır. Ampirist filozoflardan hem Locke hem de Berkeley, ruhun bir töz olduğunu kabul etmektedirler. Buna karşın, ne Hume ve ne de Kant, ruhun bir töz olduğunu kabul ederler.

İlginç olan şu ki, nesne ve özne bilgisi arasında özsel bir fark olmadığını iddia eden Locke ve Hume hariç, Spinoza ve Leibniz gibi rasyonalist filozoflar yanında Berkeley de ben bilgisinin, sezgisel bir bilme olduğunu ifade etmişlerdir. Locke ve Hume ise, ben bilgisinin nesne bilgisinden ilkece farklı olmadığını, aralarında paralellikler olduğunu öne sürmüşlerdir. Nasıl kendi dışımızdaki bir nesnenin bilgisi için duyum gerekiyorsa, kendimizin içimizden bilgisi için de bir duyum gereklidir (Hume 1997: 236); ilkine dış duyu adı verilirse içerden gelene de iç duyu adı verilebilir. Kişisel özdeşliğin zemini olarak görülen tinsel töz, Locke'a göre kişisel özdeşliği sağlamak açısından yeterli değildir, kişisel özdeşliğin nihai zemini ne beden ne de tinsel tözdür (Locke 1996: 195); Locke'a göre, ancak hafızanın, kişisel özdeşlik için hem gerekli hem de yeterli bir koşul olduğundan söz edilebilir (Yalçın 2010: 3-7). Benzer bir biçimde Leibniz için de bir monad olan ruh, ancak hafıza sayesinde kendi başına varolan ve kendisi için yeterli bir ilke olabilmektedir (Temizkan 2008:8-29).

İşte özellikle bu bağlam içinde düşünmeye başlayan Kant, başta Leibniz-Wolff felsefi geleneği içinde yetişir; fakat zaman içinde giderek Hume ve Rousseau'nun etkisine girer. Teorik⁴ sorunlar söz konusu olduğunda, Hume'un bilginin ve idelerin kökeni olarak deneyime ağırlık vermesi ve metafiziği tümünden reddedip kökten eleştirmesinden etkilenir; kendi

⁴ Pratik akıl içinde ele alınan ahlak, siyaset gibi pratik alanlara karşıt olarak, teorik akıl içinde ele alınan epistemoloji, metafizik ve ontoloji anlamında kullanılmaktadır.

ifadeleriyle Hume, onu dogmatik uykularından uyandırmıştır. Kant, bu bağlam içinde hem bilimlerin ele aldığı nesneyi hem de bilen özneyi nasıl bildiğimizi anlamaya çalışır.

Kant'ın ben hakkında öne sürdüğü görüşler, temelde onun metafizik eleştirisi bağlamında bir anlam kazanır. Hatta bunlar, metafizik eleştirisinin doğrudan sonuçları olarak da görülebilir. Kant'a göre kendinden önceki metafizik, deneyim sınırlarını aşan, deneyimin bizi düzeltemeyeceği, savlarımızın doğruluğunu/yanlışlığını test edemediğimiz iddiaların alanıdır. Buradaki temel sorun, deneyimin yargıç olamadığı iddialarda bulunmak ve düşünce içinde kalan kurgulardan hareket etmektir. Sorunun aşılmasının yolu, deneyimin yargıçlığını baştan kabul eden ve *a priori* bilgilerimizin nasıl olanaklı olduklarını açıklamakla kendini sınırlandıran bir metafizik -felsefe- yapmaktır. Kant'a göre metafiziğin içinde bulunduğu antinomik durumdan kurtulmanın tek yolu budur; aksi halde, filozofların çabalarının birbiri üzerine eklenerek ortak bir katkıya dönüşmesi⁵ mümkün olamaz.

Kant'a göre, Rasyonalizm ekseninde yürütülen metafizik çalışmalarda her zaman sadece kavramdan ve düşünmeden hareket edilmiş, böyle yaparak deneyimde karşılığı verilmeyen ve verilemeyecek de olan metafizik nesnelere ulaşıldığı iddia edilmiştir. Kant'ın metafizik eleştirisine göre, saf düşünceden hareket ederek varlık hakkında geçerli olan önermeler öne sürülemez, dolayısıyla da sadece düşünce içinde kalan çıkarımlar geçersizdir. Bize herhangi bir bilgi vermemekte, sadece öznenin bilgi yapmada kullanacağı düşüncenin içi boş biçimlerini vermektedir. Böyle olunca hem Antiklerin ruhun veya herhangi bir tözün kendi başına varolması lehine verdikleri kanıtlar, hem de ortaçağların ve Descartes'ın tanrının varlığı lehine verdikleri kanıtlar geçersiz olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Kant'a göre, teorik akıl içinde ne ruhun ölümsüzlüğü, ne Tanrı'nın varlığı ve ne de evrende özgür bir nedenselliğin mümkün olması lehine herhangi bir pozitif -ya da negatif -iddiada bulunulamaz. İşte Kant bu noktadan hareket ederek olanaklı deneyim sınırının aşmadan, ben ve ben bilinci hakkında neler söylenebileceğini araştırmıştır. Bu genel girişten sonra ben sorununa geçelim.

I.Kant'ta Ben Sorunu: *Transzendental Ben*

⁵ Bilindiği üzere, "paradigma" kavramını bu anlamda ilk kez Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı temel eserinde kullanır. Esasen bu kavramın başka öncüleri olmakla birlikte, söz konusu bu kavram Kant'a hiç de uzak değildir. Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserinin önsözünde (1993: BVII-BXII), bilimlerin emin yoluna girmiş olan mantık, geometri, matematik ve fizik gibi bilimlerden söz ederken, metafiziğin bilimlerin emin yoluna girmediğini, zira sonuç olarak metafizik üzerinde hiçbir uzlaşımın olmadığını ifade eder. Bunun temel nedeni de, çalışmaların ortaklaştırılmaması, dolayısıyla da ortak bir katkıya dönüştürülememesidir. Bu ise, tam da bir bilimin paradigmaya kavuşmasından sonra ortaya çıkan sonuçtur.

Kant'ta ben bilgisi, felsefesinin en temel dayanaklarından biridir. Bu açıdan, anlaşılması teorik olduğu kadar pratik konuların anlaşılması için de zorunludur. Teorik bilgi söz konusu olduğunda, Kant'a göre, bilginin bağlandığı en yüksek ilke bilincin birliği ilkesidir. Kant'ın ben bilinci anlayışı farklı bölümlerde görülmektedir. *Saf Aklın Eleştirisi*'nde kategorilerin çıkarsaması bölümünde, benlik anlayışını, bütün olarak ortaya koymaktadır. Ampirik ben ile *transzendentel* ben ya da yine bu ayrıma karşılık gelen öznel özbilinç ile nesnel özbilinç ilişkisini burada ele almaktadır.

Kant'ın ben anlayışı, fenomenal benlik ile *transzendentel* benlik olarak iki başlıkta toplanır. *Transzendentel* benlik, deneyim ve bilginin zeminindeki saf birliktir. Deneyimi olanaklı kılan benin analitik birliğidir. Özbilincin nesnel birliğinin zeminidir. Kendini, düşünüyorum saf temsiliyle ortaya koyan saf ben bilincidir. Ampirik ben bilinci, iç duyudaki çoklunun sentezlenmesine, yani bir-leştirilmesine dayanmaktadır.

Kant, duyumlama ve düşünme arasındaki ayrıma paralel olarak, ben bilgisini biri etkin, diğeri edilgin olarak ikiye ayırır: "Eğer iki eylemi bilinçli olarak temsil edersek- bir kavramı mümkün kılan içsel eylem yahut düşünüm ile algıyı yani ampirik görüyü mümkün kılan hissetme eylemini- o zaman ben bilincini düşünüm ve algılama olarak ikiye ayırabiliriz. Birincisi idrak bilinci yani saf ben bilinci iken ikincisi iç duyunun bilinci yani ampirik ben bilincidir. Dolayısıyla, birinciyi iç duyuyu olarak adlandırmak yanlıştır." (Yalçın 2006: 100).

Transzendentel ben bilinci, saf bilinçtir. Öznenin, kendini deneyim sahibi bir bilinç olarak deneyimlemesinin dayanağıdır. Bu olmadan, öznenin kendinin farkında olması olanaksızdır: "Düşünmemin nesnelere elde edip onları kavrayabilmeliyim, yoksa kendimin bilincinde olamam (*cogito, sum*: burada *ergo* demeye gerek yok). Bu, *autonomia rationis purae*'dir [saf aklın özerkliği]; çünkü bu olmasaydı, verilmiş bir görü konusunda bile, düşünceden yoksun kalırdım; var olduğumu bilmeden, bir hayvan gibi varolurdum." (Kant 2000: 35).

Bir nesneyi düşünebilmem, ancak onu zihnimde kurabilmemle olanaklı olmaktadır. Nesneyi kurmam, ona kendi bilincimin birliğini vermem, onu bilincimin koşullarına tabi kılabilmemle olanaklı olmaktadır. Nesnenin kurularak düşünülmesi sürecinde, bilincin birliği, çokluya birlik vermede işlevsel olmaktadır: "Ama olanaklı bilincin bu birliği ayrıca nesnelere tüm bilgisinin biçimini de oluşturur ve bunun yoluyla çoklu tek bir nesneye ait olarak düşünülür." (Kant 1993: A129). Nesnenin, çokluda ortaya çıkarılması sürecinde özne, kendinin özne olma bilincini kazanmaktadır. Ancak görüde verilen malzemenin bir nesne

kavramında sentezlenmesiyle nesne kurulmakta, nesneyi kuran olarak da özne kendini fark etmektedir.

Duyusal görünün biçimi olarak uzay ve zaman henüz bilgi vermemektedirler, bilgi için görünün *a priori* çoklusunu vermektedirler. Buradan bilginin oluşabilmesi için, bir üçgeni *a priori* bilebilmek için bu çokluda bireşimi ortaya çıkarmak gerekmektedir. Bu bireşimin birliği olmaksızın nesnenin bilinci oluşmamaktadır. Bu koşul: “Yalnızca bir nesneyi bilmek için benim kendi gereksindiğim bir koşul değildir; ama her algı *bana bir nesne olmak için* onun altında durmalıdır, çünkü başka türlü ve bu bireşim olmaksızın, çoklu kendini bir bilinçte birleştiremez.” (Kant 1993: B138). Bu önerme, temsilleri benim kendi temsillerim olarak görüp onları genel olarak düşünüyorum ifadesiyle kavrayabilmem için, benim bilincimin birliğine tabi olmaları gerektiğini anlatmaktadır. Tasarımlar, eğer benim tasarımlarım olacaksa, ben onları düşünerek onların bilincinde olacaksam, bu şarta uymaları zorunludur.

Düşünüyorum tasarımı, benim kendi düşünme etkinliğimi kendim için tasarımlama faaliyetinde ortaya çıkmaktadır. Tasarımların bilincinde olabilmem için, bu tasarım, tüm başka tasarımlarıma eşlik edebiliyor olmalıdır, aksi halde, bende düşünülemez bir tasarım olacaktır ki bu onun benim için anlamsız olduğunu söylemek demektir. Dolayısıyla, bu tasarım, bütün tasarımlarıma tüm bilinçte, bir ve aynı olarak eşlik etmektedir. Kant buna kökensel *apperzeption* adını vermektedir, “çünkü ‘*düşünüyorum*’ tasarımı üretirken kendisine daha öte hiçbir tasarımın eşlik edemeyeceği özbilinçtir.(...) belli bir sezgide verilen çoklu tasarımlar, eğer tümüyle bir özbilinçte ait olmasalardı, tümüyle *benim* tasarımlarım olmazlardı.” (Kant 1993: B132). Bu *apperzeptionun* birliğini, *transzendentel* özbilinç olarak adlandırmaktadır. Tasarımların benim olması ancak, evrensel bir özbilinçte bir arada durabilmeleri koşulunu sağlamaları halinde olanaklı olabilmektedir.

Peki, özbilincin evrensel özdeşliği nasıl olanaklı olmaktadır? Çoklunun bilincinin özdeşliği, bunların bireşimi ve bu bireşiminin bilinciyle olanaklıdır. Değişik tasarımlara eşlik eden ampirik özbilinç kendinde dağınıktır ve öznenin özdeşliğiyle bağıntıdan yoksundur. Kant'a göre özneyle bu bağıntı, “yalnızca her tasarıma bilinç ile eşlik etmem yoluyla değil, ama bir tasarımı bir başkasına *bitiştirmem* ve bireşimlerinin bilincinde olmamla yer alır. Bu yüzden ancak verili tasarımların bir çoklusunu *tek bir bilinçte bileştirebilmem* yoluyla *bilincin bu tasarımların kendilerindeki özdeşliğini* tasarımılamam olanaklıdır” (Kant 1993: B133). Başka bir deyişle, bilincin baştan sona giden özdeşliği, ancak verili tasarımları tek bir evrensel

bilinçte birleştirme edimi varsayımı altında olanaklıdır. Bilincin bu birleştirme ediminin evrenselliği, genel olarak bilincin özdeşliğinin zemini olmaktadır. “Sezgilerin çokluğunun bireşimli birliği, *a priori* verili olarak, böylece *benim* tüm belirli düşüncemi *a priori* önceleyen tamalğının [*apperzeption*] kendi özdeşliğinin zeminidir.” (Kant 1993: B134). Kant’a göre *apperzeptionun* çözümsel birliği, ancak bireşimli birliğin varsayımı altında olanaklıdır. Yani, birleştirme edimi olmadan bilinç ve onun özdeşliğinden söz edilememektedir. Bu varsayımın gerekçesi, özbilincin bir çoklu sunmayıp sadece görüde verilen çokluyu birleştirmede işlevsel olmasıdır.

Tekrarlarsak, bilincin özdeşliği ancak herhangi bir bireşimli birlik varsayımı altında olanaklıdır. Genel kavramlara baktığımızda, bu yolla, bir özellik tasarımlarız ki bu başka tasarımlarla bileşmiş görünmektedir. Genel olarak kırmızı tasarımının, kendilerinde bunun yanı sıra başka özellikler de taşıyan nesnelere ait olduğu görülmektedir. Farklı nesnelere ortak düşünülen bu tasarım, ancak önceden düşünülmüş bir bireşimli birlik aracılığıyla çözümsel olarak düşünülebilir. Buna göre, onu genel kavram yapan bilincin çözümsel birliğini onda düşünmeden önce, kendisi başka olanaklı tasarımlarla bireşimli birlik içinde düşünülmüş olmalıdır. Kant’a göre bireşim nesnenin kendisinde yatmamaktadır, öznenin kendiliğindenliğinin bir sonucudur. Bireşim, nesnelere yoluyla verilemediğine göre, “daha önceden kendimizin bileştirmemiş olduğumuz hiçbir şeyi nesnede bileşmiş olarak” tasarımıyamayız (Kant 1993: B130) Kant’a göre anlık, “daha önce hiçbir şey bileştirmemiş olduğu yerde hiçbir şeyi çözemez, çünkü çözümlenecek olan ancak *onun yoluyla* bileştirilmiş olmakla tasarım yetisine verilebilir.” (Kant 1993: B130). Bundan dolayı, çözümlenme temelde bireşimi önceden varsaymaktadır.⁶

Bireşim birleştirilecek bir veriyi şart koşmaktadır, yalın bir tasarım olarak ben yoluyla hiçbir çoklu verilmemektedir. Anlağın kendisinde böyle bir çoklu olmadığına göre bunu duyularda araması gerekmektedir. Fakat duyularda verili çoklu ampirik olduğu sürece bunun bireşimi her zaman öznel ve olumsal olduğundan dolayı, bunun ampirik bilinci de zorunluluk taşımayacaktır. Buradan bilincin nesnel birliği doğmayacaktır, zira bir insan bir nesnenin tasarımını bir şey ile başkası ise başka bir şey ile bağlayacaktır. Bilincin ampirik birliği, tasarım yasalarına bağlı olduğundan, tamamen olumsal olmaktadır. Bilincin zorunlu birliğinin

⁶ Bu nokta, analitik yargıların zemini konusunda önem taşımaktadır. Kant’a göre bu yargıların zorunluluğunun zemininde, öznenin birleştirme ediminin zorunluluğu yer almaktadır. *Transzendental* özne ve onun kurucu edimlerine göndermede bulunmaksızın analitik yargıları sadece dilin mantığıyla ele almaya çalışan analitik filozoflar ile Kant arasında bu noktada önemli bir fark bulunmaktadır.

doğması ancak bireşimin, *apriori* bir zeminde saf bir duyuşal çoklu üzerinde uygulanmasıyla olanaklı olmaktadır. Duyusallığın saf biçimi olarak zaman, olanaklı bütün görüngülerin evrensel koşulu olarak burada birleşimin *a priori* malzemesini sağlamaktadır. “Sezginin zamandaki arı biçimi, salt verili bir çokluyu kapsayan genelde sezgi olarak, yalnızca sezginin çoklusunun bir ‘Düşünüyorum’ ile zorunlu bağıntısı yoluyla, ve dolayısıyla anlağın ampirik bireşime *a priori* zemin olan arı bireşimi yoluyla, bilincin kökensel birliğinin altında durur. Yalnızca kökensel birlik nesnel olarak geçerlidir” (Kant 1993: B140).

Duyuların sunduğu tekil görülerin, kategorilere uygun olarak bir nesne kavramında birleştirilmesi yoluyla özne kendini fark etmektedir. Bilincin birliği, anlak, çoklunun bilgisinde onu bireşimli olarak bir bilgiye birleştirmesini sağlayan işlevin özdeşliğinin bilincinde olmasaydı, olanaksız olurdu. “Öyleyse kendinin özdeşliğinin kökensel ve zorunlu bilinci aynı zamanda tüm görüngülerin kavramlara göre e.d., kurallara göre bireşiminin eşit ölçüde zorunlu birliğinin bilincidir. (...) çünkü anın tasarımlarının çokluluğunda kendi özdeşliğini düşünebilmesi ve dahası, bunu *a priori* düşünebilmesi ancak ediminin özdeşliğini göz önüne almasıyla olanaklıdır; ve bu edim yoluyla ki tamalgının [*apperzeption*] tüm bireşimini aşkınsal [*transzendental*] bir birlik altına getirir ve ancak böylelikle ki bağlantılarını *a priori* kurallara göre olanaklı kılar.” (Kant 1993: B108). Bir tarafta nesne ve onun birliği, diğer tarafta birleştirme ediminin özdeşliği ve öznenin bu etkinliğin bilinci üzerinden kendini bir özne olarak deneyimlemesi mümkün olmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, birleştirme ediminin kritik felsefe açısından merkezde yer alması, burada daha anlaşılır olmaktadır. Bu birleştirme ediminden önce ne bir nesne ne bir özne olanaklı olmaktadır. Öznenin bu edimden önce varolmaması, edimlerin iradi olmamasıyla ilgilidir. Birleştirme edimleri kendiliğinden düşünme edimleri olduğundan dolayı, öznedeki, onun kendi iradesine bağlı olmaksızın gerçekleşmektedir. İcra edilen bu birleştirmeden sonra, ben kendini kurulan nesneden ayırarak, kendini birleştirme ediminin sahibi ya da onun mekânı olarak deneyimlemektedir.

Bir bütün olarak ele alınırsa, görüler, eğer bilinçte bulunamıyorlarsa bizim için hiçbir anlam taşımazlar, hatta bu onların yok olmasıyla eş değerdedir ve bilgi, ancak onların doğrudan ya da dolaylı olarak bilince katılabiliyor olmalarıyla olanaklıdır. Bu açıdan tüm tasarımların olanaklı bir ampirik bilinçle zorunlu ilişkileri vardır; eğer bu olmasaydı onların bilincinde olmak olanaksız olurdu. Fakat bu ampirik bilinç kendinde her zaman tikel bir deneyim olduğundan dolayı dağınıktır, bağıntıdan yoksundur. Tasarımların birbirine

bağlanması, çağrışım yasalarına bağlı olduğundan dolayı bilinçteki bireşimleri zorunluluk ve evrensellik taşımayıp öznel olmaktadır. Yalnızca ampirik bilinç olması durumunda, aynı öznenin farklı tikel deneyimleri ve farklı öznel deneyimleri arasında bir birlik olmamaktadır. Bilincin birliği, ampirik bilinçlerin zemininde yer alan bir *transzendentel* bilinçle olanaklı olmaktadır. Bu bilinç, kendi kendimin bilinci olarak tüm tikel deneyimleri önelemektedir. Tüm tasarımlar açısından, kendi kendimizin tam özdeşliğinin bu tasarımların zorunlu koşulu olarak *a priori* bilincindeyizdir. Bu yüzden, bütün tikel ampirik bilinçler, kökensel *apperzeption* olarak benin kendi özbilinciyle ilişkili olmak zorundadır. Öznenin özdeşliğiyle ve kendi aralarında bağıntı kazanmak için, öznenin özbilincinin koşullarına uymak zorundadırlar. Ampirik bilincin çoklusu, *transzendentel* bilinçte bağlanmak zorundadır ve bunu, ancak benin özbilincinin koşullarına uyarak kazanmaktadırlar. Ampirik bilinç, çağrışım yasalarına dayandığından, deneyime bağımlıdır ve *a priori* olması olanaklı değildir. Şimdi, birleştirme ediminden önce öznenin özbilinci olanaklı olmayacağına göre, *a priori* özbilinç nasıl olanaklı olmaktadır? *A priori*, deneyime zorunlu olarak uygulanan ve deneyimi olanaklı kılan koşullar anlamına gelmektedir. Bu açıdan *transzendentel* bilinç, ancak ampirik olarak verilebilecek bir veri üzerindeki uygulamayla olanaklı olmaktadır. Görünün bireşiminin bilincinden bağımsız özbilinç olmadığı ve görünün ampirik olması durumunda bireşimin *a priori* olması olanaksız olduğuna göre, bireşim ancak duyusal görüyü olanaklı kılan saf görü olarak zaman üzerinde olanaklı olmaktadır. Burada bireşim, zamanın saf çoklusu üzerindeki ediminin özdeşliğinin bilinci üzerinden olanaklı olmaktadır (Kant 1993: A116, 117).

II. Deneyimin Zemini Olan Benin Deneyimlenememesi

Kant, "Saf Aklın Diyalektik Çıkarımları" başlıklı bölümde, rasyonel psikolojiyi ve ruhun ölümsüz olduğu, bedensel olmadığı, bütün değişimlerinde bir kaldığı ve yalın bir töz olduğu yönündeki çıkarımları eleştirmektedir. Kant'a göre buradaki yanılsamaların en temel özelliği, salt düşünceden yapılan çıkarımlar olmalarıdır. Sadece düşünme içindeki akıl yürütmelerle, bunların görüde bir karşılığı olup olmadığına bakılmadan çıkarımlar yapılmaktadır. Bu durumda, söylediklerinin geçerliliği sadece yargıların birbiriyle tutarlı olmalarına dayandırılmaktadır. Şimdi, Kant'a göre, sadece düşünce içinde kalınarak nesneyle ilgili yargı verilemez. Genel mantık bu açıdan doğruluğun olmazsa olmaz koşuludur ama nesnelere bağıntısını soyutlayıp düşüncelerin genel olarak biçimiyle ilgili olduğundan dolayı bir anlam taşımamaktadır. Zira düşüncelerin, nesnelere verilebildiği tek yer olan duyusallıkla

bağıntısı kurulmamıştır.

Kant, bilmenin görüye dayandığını düşünmektedir. Bilgi ancak anlığın, görüleri *apperzeptionun* birliğine tabi kılmasıyla olanaklıdır. Duyusal görünün malzemesinin bilince taşınmasını sağlayan kategoriler, burada bir anlam ve işlev kazanmaktadır. Kavram, nesne ve yargı arasında daha önce değinilen ilişki göz önünde bulundurulduğunda, nesnenin[*object*], yargı içinde kavramlar aracılığıyla farklı yanlarından tutularak kurulduğu görülmektedir. Temsillere birlik veren yargı fiili, onları, *apperzeptionun* birliğinin karşılığı olan nesne kalıbıyla ilişki içine sokmaktadır. Bu sayede nesne, yargı içinde, görüdeki temsillerine birlik verilerek aynı anda hem ortaya çıkarılmakta, hem de düşünülür hale getirilmektedir. Bütün kategoriler, bunların birliğinin kaynağı olan *apperzeptionu* zaten önceden varsaymaktadır. Şimdi, deneyimde verilen bir nesnenin [görüsel karşılık] bir yargı ediminde düşünülmesinde işlevi olan kategorilerin, *apperzeptionun* kavranmasında kullanılması yanılısamanın esas kaynağıdır. Kant, bu yanılısamadan kurtulmanın, *apperzeptionun* kategorilerle kavranamayacağını gösterilmesiyle olanaklı olduğunu düşünmektedir. Kategorilerin birliğinin zemini olan *apperzeptionun* kendisi yine aynı kategorilerle kavranamaz. Zaman formuna tabi olan nesnelerin kavranmasında işlevi olan kategoriler, zaman formuna yönelerek onu kavrayan, anlarını ayırt eden *apperzeption* fiiliyle kavranmamaktadır. *Apperzeption* deneyimlenemez, çünkü her deneyimin zemininde vardır. Ona yönelik her kavrayış denemesi sonuçsuz kalmaktadır, zira bütün bu denemeler onu zaten varsaymaktadır.

Genelde düşünen bir varlık olarak kendime yüklediğim yüklemeler (töz olma, bir olma), saf kategorilerden başka bir şey değildirler. Salt kategorilerle, hiçbir zaman belirli bir nesne düşünülemez. Bunun olanaklı olması için nesnenin (*gegenstand*/görüsel karşılık) görüde verilmiş olması gerekmektedir. Temelde yatan bir görü olmaksızın salt kategori hiçbir nesnenin kavramını vermemektedir; nesne yalnızca görü yoluyla verilir ve bundan sonradır ki nesne kategoriye uygun olarak düşünülür. Fakat zamanın saf belirlenimi olan şemalar olmaksızın kategoriyle görü arasındaki köprü kurulamamaktadır. Bu durum töz kategorisi için de aynen geçerlidir.

Töz kategorisinin verilmiş bir görüye uygulanması için, kalıcılık şeması gereklidir. Bu şema olmadan, kategorinin görüyle ilişkisi olanaklı olmamaktadır: “Eğer bir şeyi görüngüdeki bir töz olarak bildireceksem, sezgisinin yüklemeleri bana önceden verilmeli ve bunlarda kalıcı olanı değişebilir olandan ve dayanağı (şey) ilintiden ayırt edebilmeliyimdir.” (Kant 1993: A399, A400). Fakat “iç sezgimizin biricik biçimi olarak zamanın ise kalıcı hiçbir şeyi yoktur

ve dolayısıyla yalnızca belirlenimlerin değişiminin bilgisini verir, belirlenebilir nesnenin değil. Çünkü ruh dediğimiz şeyde her şey sürekli akış içindedir ve yalın benden başka kalıcı hiçbir şey yoktur- Ben ki yalındır, çünkü bu tasarımın hiçbir içeriği yoktur ve dolayısıyla hiçbir çoklusu yoktur” (Kant 1993: A382).⁷

“Ama bizdeki düşünen varlığın kendi kendisine arı kategoriler yoluyla ve dahası saltık birliği anlatanlar yoluyla bildiği sanısı (...) Tamalğının [*apperzeption*] kendisi kategorilerin olanağının zeminidir ve kategoriler ise kendi paylarına sezginin çoklusunun bireşiminden başka bir şeyi temsil etmezler, ama ancak çoklunun tamalğında [*apperzeption*] birlik taşıyor olması ölçüsünde. Buna göre genel olarak özbilinç tüm birliğin koşulu olanın tasarımıdır, ve gene de kendisi koşulsuzdur (...) düşünen Ben konusunda onun kendisini kategoriler yoluyla bildiği değil, ama kategorileri ve onlar yoluyla tüm nesnelere tamalğının [*apperzeption*] saltık birliğinde ve dolayısıyla kendi kendisi yoluyla bildiği söylenebilir (...) genel olarak bir nesneyi bilebilmek için varsaymam gerekenin kendisini nesne olarak bilemem, ve belirleyen ‘kendi’ (düşünce) belirlenebilir ‘kendi’den (düşünen öznenin) (...)ayrıdır. Gene de, düşüncelerin bireşimindeki birliği bu düşüncelerin öznesinde algılanan bir birlik olarak görmeye götüren o yanılmasadan daha doğal ve daha saptırıcı bir şey yoktur. Bu tözselleşmiş bilincin aldanmacası olarak adlandırılabilir.” (Kant 1993: A402).

Bir alanın saf akılsal bilgisini edinebilmek için o alanın kavramlarının uygulanabileceği verilmiş bir görü olmalıdır. Dış duydaki nesnelere ilişkin görü ve onun uygulanacağı gözlemlenebilir ve kalıcı olarak varolduğundan, *sentetik a priori* bilgi olanaklı olmaktadır. Görünün *a priori* biçimlerine dayanarak *a priori* sentetik yargılar ve buna dayanan bilim olanaklıdır. Fakat genel olarak “düşünen bir varlığın doğasına ilişkin arı ussal bir bilgi edinmenin olanaklı olabilmesi için bu benin bir sezgi olması gerekecek ve bu tüm düşüncede deneyimden önce varsayılmakla, sezgi olarak *a priori* bireşimli bilgiler verebilecektir. Ama bu ben tıpkı herhangi bir nesnenin kavramı olmaması gibi bir sezgi de değildir; tersine bilincin yalnızca biçimidir” (Kant 1993: A382).

Düşünüyorum kavramı ya da yargısı, genel olarak tüm kavramların ve dolayısıyla tüm *transzendenal* kavramların taşıyıcısıdır ve kendisi de eş ölçüde *transzendenal*dir; “ama hiçbir özel ad taşıyamaz, çünkü yalnızca tüm düşünceyi bilince ait göstermeye hizmet eder” (Kant 1993: A342 B400). Tüm yargılarda ben, yargıyı oluşturan ilişkinin belirleyici öznesiyimdir. Ama benin, düşüncede her zaman özne olarak ve yalnızca bir yüklem gibi

⁷ Burada Kant, Hume’un öznenin sadece sürekli değişen bir algı demeti olduğu görüşünü izlemektedir.

düşünceye ait olmayan bir şey olarak görülebilmesinin geçerliği kabul edilmelidir. Bunun apodiktik ve hatta özdeş bir önerme olmasına karşın, bu durum benim kendim için bir nesne olarak kalıcı bir varlık ya da töz olduğum anlamına gelmez.

Apperzeptionun beninin ve dolayısıyla her düşünme edimindeki benin tekil bir şey olması ve bir özneler çokluğuna çözülememesi ve buna göre mantıksal olarak yalın bir özneyi göstermesi daha şimdiden düşüncenin kavramında yatmaktadır ve öyleyse çözümsel bir önermedir; ama bu düşünen benin yalın bir töz olduğu anlamına gelmemektedir. Bilincinde olduğum tüm çoklularda kendi kendimle özdeş olduğum önermesi de benzer olarak kavramların kendilerinde yatan ve dolayısıyla çözümsel olan bir önermedir. Ama öznenin tüm tasarımlarında bilincinde olabildiğim bu özdeşliği onun bir nesne olarak verilmesini sağlayan sezgisini ilgilendirmez ve dolayısıyla kişinin özdeşliğini de imleyemez, çünkü bu sonuncusu tüm durum değişimlerinde düşünen varlık olarak birinin kendi tözünün özdeşliğinin bilincini anlatır. Bunu tanıtlamak için 'düşünüyorum' önermesinin yalnızca bir çözümlenmesi yeterli olmayacak ve verili sezgiler üzerine temellenmiş çeşitli bireşimli yargılar gerekecektir.

Düşünen bir varlığın varoluşu olarak, kendi öz varoluşunu dışındaki başka şeylerden (ki bedenimde bunlar arasındadır) ayırt ederim önermesi de benzer olarak çözümseldir; çünkü başka şeyler kendimden ayrı türde olarak düşündüğüm şeylerdir. Ama bu önerme yoluyla kendi kendimin bu bilincinin bana tasarımların verilmesini sağlayan dışındaki şeyler olmaksızın olanaklı olup olmayacağını ve dolayısıyla yalnızca düşünen bir varlık olarak varolup olmayacağını bilemem. Kant, özellikle iç duyu ile *apperzeptionu* birbirinden ayırmaktadır, bunların birincisi bütün düşünme ve kavrama edimlerinde temelde yer almaktadır ve bunu, zemini olduğu düşünceyle kavramak olanaklı değildir. *Apperzeption* fiili, *transzendentel* benin, saf benin dayanağı olurken iç duyu ise, ampirik, fenomenal benin zemini olmaktadır.

III.Fenomenal Benlik Anlayışı

Daha önce yukarıda ampirik bilincin, öznenin kendini iç duyu yoluyla bilmesi, *transzendentel* bilincin ise, öznenin kendini düşünen bir ben olarak deneyimlemesi olduğunu ifade etmiştik. *Transzendentel* bilincin düşünüyorum temsili, ampirik bilince de eşlik etmektedir. *Transzendentel* bilinç olmaksızın, özbilincin özdeşliğinin olması olanaksızdır. Dolayısıyla, kendimi bilmem, ampirik veri aracılığıyla olsa da buradan bir birlik oluşabilmesi için verinin zemininde *apperzeption* yer almak zorundadır.

Bütün tasarımların olanaklı bir ampirik bilinç ile zorunlu bir ilişkileri vardır, bu ilişki olmaksızın var oldukları bile söylenemez. Var olsalardı bile bu nereden bilinebilirdi? Tersinden söylenirse, bilinç de, her zaman bir nesneyle ilişkilidir. Bu olmaksızın, bilinçten söz edilememektedir. Burada fenomenolojinin temel ilkesi olan 'bilinç, her zaman bir şeyin bilincidir' sözü hatırlanacak olursa, bunun ilk imalarını Kant'ın düşüncelerinde bulmak mümkündür: "Her bilinç bir şeyin bilincidir.' Bu yeni bir şey değil. Kant, idealizmin yadsınmasında, iç algının dış algı olmaksızın olanaksız olduğunu, dünyanın, fenomenlerin bağıntısı olarak bilincimin içinde öncelendiğini ve kendimi bilinç olarak gerçekleştirmenin aracı olduğunu göstermişti." (Merleau-Ponty 1994: 49).

Ampirik bilinç, bütün tasarımlar için zorunlu olsa da, kendi içinde düzenden yoksundur. Bunun nedeni, bilinci olduğu nesnenin temsillerini salt kendi çağrışım yasalarına göre bağlamasıdır. Çağrışım yasalarında tamamen rastlantısal bağıntılar kurulduğundan dolayı, öznenin bir temsili şununla, başka bir özne ise aynı temsili bir başkasıyla bağlayacak, buradan herhangi bir zorunluluk çıkmayacaktır. Böyle bir durumda, tasarımlar kadar kişinin bağımsız kendi benleri olmalıdır ki, Kant'a göre bu olanaksızdır. Bu durumda, tasarımlarımız kadar bilinçlerimiz olur, buradan bilincin birliği doğamazdı. Bir şeyin bilinci olanaklı olur fakat kendimin özbilincimin özdeşliği olanaksız olurdu. Kant'a göre böyle olabilmesinin sebebi, deneyimin sadece çağrışım yasalarına değil, kesin olan yasalara dayanmasıdır. Bunun zemininde, anlık ve onun olanaklı bütün deneyim nesnelere için geçerli olan saf kavramları olarak kategoriler yer almaktadır: "Bu kavramlar yoluyla anlığın kendisi, ona nesnelere sunan deneyimin yaratıcısıdır." (Kant 1993: B128). Özne, kendi deneyimi karşısında edilgin değil, etkindir. Zira deneyim, tikel ve dağınık parçalardan evrensel kavram ve yargıların geçerliliğinin doğduğu tutarlı bir bütündür. Deneyim, duyu verilerinin belli bir zorunlulukla sentezlenmesiyle oluşmaktadır. *Apperzeption*, kategorilerin, olanaklı yüklemeleri olduğu yargılar aracılığıyla tasarımlara, kendinin korelatifi olan nesne kalıplarını vermektedir.

Hume'un, benin ancak duyu tasarımlarla bilinebildiğini düşündüğünü yukarıda ifade etmiştik. Benin kendini bilisi ancak iç duyu yoluyla mümkündür; duyular olmaksızın kendimi kendime temsil etmem olanaksızdır. Ancak görüyor, canı acıyor, duyuyor olarak kendimi bilebiliyorum. Bu fikre Kant tamamen katılmaktadır. Ona göre de, düşünüyorum temsili, içi boş olduğundan dolayı hiçbir zaman bilgi sağlamaz. Kendi içinde hiçbir çoklu taşıyamaz. Kritik felsefede, bilginin olanaklı olması için sentezlenecek çoklu, verili olmalıdır. Oysa salt 'düşünüyorum' temsili böyle bir çoklu yoktur. Çoklu, düşünce ve kavramlarda

değil ancak görüde verilebilir. Bu durumda ampirik bilinç, ancak iç duyu ve onun belirlenmesi üzerinden olanaklıdır. Kendimi bilişimin dış duyuyla olması olanaksızdır. Bedenimi mekân içinde yer kaplayan olarak bilsen bile, Kant'a göre, bunun ben bilincine bir katkısı yoktur. Zira kendi bedenini de bene ait düşünmekle birlikte, o, benin kendisi olarak düşünülmemektedir. O halde, iç duyu ve onun formu olarak zaman kendimi bilişimde temel rol oynamaktadır.

Transzendental bilinç bir şeyi genel olarak düşünmede işlevseldir. Ama bu şey verili olmaksızın, düşünmesi ve düşünerek kendi kendinin özdeşliğini kendine temsil etmesi olanaksız olmaktadır. Ben kendini bilmek istediğinde, işlev dışında verili bir çokluya gereksinim duymaktadır. Bu çoklu, iç duyuda verilidir. Bu açıdan, ampirik bilinç olmaksızın *transzendental* bilinç bir anlam taşımaz. Benzer biçimde *transzendental* bilinç olmadan da ampirik bilincin olması olanaklı değildir. Bu yüzden, bütün tikel ampirik bilinçler, benin kendi özbilinciyle ilişkili olmak zorundadır. Öznenin özdeşliğiyle ve kendi aralarında bağıntı kazanmak için, öznenin özbilincinin koşullarına uymak zorundadırlar. Ampirik bilincin çoklusu, *transzendental* bilinçte bağlanmak zorundadır ve bunu, ancak benin özbilincinin koşullarına uyarak kazanmaktadırlar.

Descartesçi “düşünüyorum” ifadesi, Kant'a problemlili görünmektedir. “Düşünmemin nesnelere elde edip onları kavrayabilmeliyim, yoksa kendimin bilincinde olamam (*cogito, sum*: burada *ergo* demeye gerek yok).” (Kant 2000: 35). Kant'a göre düşünüyorum temsili ile varım arasında dolaysız bir bağıntı vardır. Ben, ancak bir şey üzerinde düşünerek kendi varoluşunu fark etmektedir. Bu açıdan, ‘o halde’ demek gereksizdir. Fakat buradaki geçişi yapabilmem için zemin olarak zaman formu atlanmaktadır. ‘Düşünüyorum’ denildiğinde, burada bir düşünme ediminin yer aldığı anlatılmaktadır. Fakat varım çıkarımı benin ‘düşünen bir varlık’ olduğunu çıkarsamaktadır. Öznenin varoluşu, burada düşünce işlevleriyle belirlenmektedir. Burada ‘varım’ çıkarımına geçebilmek için, belirleme edimi dışında belirlenebilirin belli bir biçim altında verili olması gerekmektedir. Belirlenebilir olmanın evrensel koşulu zamandır. Bu olmaksızın, belirleme yapmak olanaklı değildir. Burada düşünceyle varlık arasında bir bağ kurmak ancak duyular ve onların koşulu olan zaman formuyla olanaklıdır. Kant'ın Descartes'a temel eleştirisi, düşünceden varlığa geçmenin olanaksız olduğudur. Bir şeyi düşünmek, onun varolması için yeterli değildir. Bir nesnenin varlığı, onun kavramından anlaşılabilir. Nesnenin varlığı ancak duyularla bilinmektedir.

Bunun için nesnenin [görüsel karşılık], görüde verili olması ya da en azından ilkece⁸ verilebilir olması gerekmektedir. Genel anlamda düşünceden varlığa⁹ geçmek olanaklı değildir. Bunun için duyular ve aradaki geçişi olanaklı kılacak zaman formu gerekmektedir.¹⁰

Benim kendi varoluşumu düşünen bir ben olarak belirleyebilmem ancak, belirlenebilir olmanın biçimi olan zaman formu aracılığıyla olanaklı olmaktadır. Başka bir deyişle, kendimi belirleme edimi de ancak zaman koşulu altında olanaklı olmaktadır. Düşünmenin, genel olarak zaman koşuluyla sınırlı olması burada da geçerlidir. “Şematizm” bölümünde Kant, düşünme ile duyarlık arasındaki köprünün düşünmeyi sınırlandıran ama ancak bu sayede ona anlam ve imlem verebilen zaman koşuluyla olanaklı olduğunu belirtmektedir. O halde, ben kendini de ancak duyular aracılığıyla ve zaman koşuluna tabi olarak bilebilmektedir. Benin kendini bilişinin zaman koşuluna tabi olması, öznenin kendini kendinde olduğu haliyle değil de kendine görüldüğü haliyle bilmesini getirmektedir. Kritik felsefenin, benin bilinciyle ilgili en kritik sonucu bu olmaktadır: Özne, kendini de diğer nesnelere bildiği gibi bilmektedir. Nesneyi, nasıl kendinde haliyle bilemiyorsa kendini de öyle bilememektedir. Öznenin kendine ait bir *transzendenal* bilinci vardır, ama bu bilinç, verili çoklu içermediği için hiçbir bilgi sağlamamaktadır. Özne, ampirik deneyimi dışında bir varlığı olduğunu bilmekte ama bunun bilgisini elde edememektedir. Sonuç olarak, Kant'a göre, öznenin kendini bilmesi ile diğer nesnelere bilmesi bir paralellik taşımaktadır.

Kritik felsefe için deneyim sadece kavramlardan oluşmaz, kavrama görünümünün eklenmesi gerekir, aynı zamanda kavradığımız nesnenin görüde bir karşılığı olmalıdır. Kendimin kavranışı istisna değildir. Zaman formuna tabi olmayan bir nesne, olanaklı deneyim nesnesi değildir. Bir nesnenin bilinebilmesi için benim nesnem olabilmesi için, benim koşullarıma tabi olması gerekmektedir. Buradan hareketle, kendimle ilgili bilgim de ancak zaman koşulu altında olanaklı olmaktadır. Bilgimiz çıkarımsaldır, görüsel değildir. Dolaysız görü ancak duyularda vardır ve ancak görüye kategorilerin uygulanmasıyla bilgi elde edilebilmektedir. Kendini

⁸ Burada mantıkçı pozitivistin, ‘ancak ilkece doğrulanabilir olan önermeler anlamlıdır.’ görüşü aklı gelmektedir.

⁹ Kant'ın Descartes'ın tanrının varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü kanıtlarına getirdiği eleştirisi bu temelde bir anlam kazanmaktadır. Ona göre, bütün bir Rasyonalizm geleneği, olanaklı deneyim sınırını aşan, deneyimi mümkün olmayan konular hakkında sadece düşünmeden hareketle çıkarımlarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla kendinden önceki tüm metafizik anlayışlar, benzer bir biçimde saf düşünmeden hareket ederek varlığa geçmişlerdir.

¹⁰ Kritik felsefede, geleneksel metafiziğin varlık ve düşünce arasında teleolojik uyum olduğu görüşü yerini nesnenin özneye tabiiyetine bırakmaktadır. Burada tabi olan varlığın özneye görünen halidir. Varlık düşünce uyumu problemi, kavram ve duyunun uyumu problemine dönüşmektedir. Deneyim dışındaki varlığın kendi başına deneyimi olanaksız olduğundan dolayı, varlık felsefesi artık eski haliyle bir anlam taşımamaktadır. Yani Kant'tan sonra ontoloji yapmak artık olanaksız görülmeye başlanmıştır denebilir.

bilmenin aracı olan iç duyunun biçimi olarak zaman, nesnelere ancak görünüş nesnesi olarak sunduğundan ötürü benim kendimi bilişim de ancak bana görüldüğü haliyle olabilmektedir. Kendinde olduğum halimi bilemem, ancak kendime görüldüğüm halimi zaman içinde kendimden etkilenen pasif bir varlık olarak bilirim. Bu açıdan kendime ait bilgim, etkin bir varlık olarak değil, etkilenen pasif bir varlık olarak olmaktadır:

“Bir nesneyi yalnız düşünmekle değil, ama yalnızca verili bir sezgiyi tüm düşünceyi oluşturan bilincin birliği açısından belirleyerek bilebilirim. Öyleyse kendimi bilmem düşünüyorum olarak kendimin bilincinde olmamla değil, ama ancak kendimin sezgisinin düşüncenin işlevi açısından belirlenmiş olarak bilincinde olmamla olanaklıdır (...) nesne belirleyen değil ama yalnızca belirlenebilir ‘kendi’nin iç sezgimin bilincidir. (Ama ancak çoklusu düşüncede tamalgının [*apperzeption*] birliğinin evrensel koşuluna uygun olarak birleştirilebiliyor olduğu ölçüde)” (Kant 1993: B408).

Genel olarak bakıldığında burada açıklanamayan bir sorun olduğu görülmektedir. Özne nesnelere, belirlişin biçimleri olan zaman ve mekân formu içinde karşılaşmaktadır. Nesnelere [görsel karşılık] duyular yoluyla verildiğinden, öznenin şeyleri temsil etme biçimi olan saf görü formlarının içine duyusal veriler dolmaktadır. Bu durumda sorun iki farklı “dışındalık” formu olmasıdır. Kant, yalnızca “uzay yoluyla ki şeylerin bizim için dış nesnelere olmaları olanaklıdır.” (Kant 1993: A29) derken dışarıda olmanın biçiminin uzay formu olduğunu belirtmektedir. Bir şey dışarıda olmak için, uzay temsili içinde olmak zorundadır. Fakat şimdi, mademki, uzay zihnimizin bir temsilidir, şeyleri görme biçimimizden kaynaklanan bir formdur, bu durumda iki farklı “dışında olma” formu olmaktadır (Kovanlıkaya 2002: 208). Zira uzay formuna bu formun dışındaki nesnelere etkilenme aracılığıyla veriler dolmaktadır. Düşünülebilir iki dışında olma durumu haricinde, temsillerin kaynağı olarak gösterilen kendinde şey ile öznenin temsilleri arasındaki ilişki sorun taşımaktadır. Burada öncelikle, temsillerin nedeninin kendinde şey olduğu fikri gelmektedir. Ama hatırlanacağı üzere, nedensellik kategorisinin ancak fenomenler üzerindeki uygulaması meşru olmaktadır. Fakat kendinde şey ile temsillerimizin ilişkisi görüngülerin zeminini konu edindiğinden dolayı, nedensellik kategorisinin buraya uygulanması kritik felsefe açısından meşru değildir. Deneyim içinde konuşulan ampirik deneyim ile deneyime ilişkin konuşulan üst dil olarak *transzendentel* felsefe arasında bir ayrım yapılsa dahi, bu ilişkinin nasıl kavranacağı bir sorun olarak görünmektedir. Zira her koşulda kendi dışındalığın formu olan uzaya kendisinin de dışında olan bir nesneden etkilenimler sonucunda duyuru

verileri dolmaktadır. Bu konunun nedensellik dışında nasıl olup da anlaşılabilir kılınacağı açık değildir.

İç duyuya bakıldığında, burada bir başka sorun daha görülmektedir. Kant'a göre zaman, iç duyumun, yani "kendi kendimizin ve iç durumumuzun **sezgisinin** biçiminden başka bir şey değildir." (Kant 1993: B49-B50). Uzak formu sadece dışarıda olmanın formu iken zaman olanaklı bütün deneyim nesnelere *a priori* formudur. Bu açıdan, dış duyunun formu olarak uzaya dolan verilerin kaynağında kendinde şey yer almaktadır. Peki, iç duyuya dolan verilerin kaynağı nedir? Nesne, dış duyunun önündeki kendinde şey olmadığına göre, nesne olarak kendi özne olarak kendine nasıl duyular yoluyla verilmektedir? Burada kendinin kendini etkilemesi gibi bir döngüsellik oluşmaktadır. Kant, kendimi iç duyuyla bilişim noktasında haklı kabul edilse dahi, öznenin nasıl olup da *kendi kendinden etkilendiği* burada bir sorun olarak görünmektedir.¹¹

Bu değinilen sorunlara rağmen Kant'a göre benin ampirik bilgisi olanaklıdır. Peki, bu bilginin Kant felsefesindeki yeri nedir? Yani benin ampirik bilgisi, hakiki bir bilim midir? Öncelikle, Bilim, genel olarak, ilkelere göre düzenlenmiş bilgilerin sistemli bir bütünü olarak tanımlanabilmektedir. Bilimler, kendi aralarında konu edindikleri nesnenin verildiği duyulara göre birbirlerinden ayrılır; dış duyunun nesnesinin bilimini cisim öğretisi (fizik), iç duyunun nesnesinin bilimini ruh öğretisi (psikoloji) olarak adlandırmaktadır. Kant'a göre her iki alanda da, deneyimle pek çok şey öğreniriz.

Belirtmek gerekir ki, matematik ve fizik gibi iki bilime sahip olduğumuz Kant tarafından verili olarak kabul edilmektedir. Ampirik nesneyle ilgili olmasına rağmen fizik, kesin bir bilimdir. Özellikle fizikteki bu kesinliğin zeminini açıklamak üzere, Kant, *Doğa Bilimlerinin Metafiziksel Temelleri* eserini yazmıştır. Bu eserde, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde belirlediği ilkelerle ilişkili olarak fiziğin genel yasalarını temellendirmeye çalışmaktadır.

Doğa Bilimlerinin Metafiziksel Temelleri eserinde Kant, bilimleri, tarihsel ve rasyonel olarak ayırmaktadır; tarihsel bilimlerin temelinde yer alan ilkeler nesnesini, deneyimin verdiği yasalara bağlı olarak belirlemekte, buna karşın, rasyonel bilimler ise, nesnelere *a priori* kavranan ilkelere göre belirlemektedir. Hakiki bilim, rasyonel olan bilimdir. Şimdi, Kant'ın matematiği rasyonel bir bilim sayması, matematiğin formel ve içeriksiz olması nedeniyle kendiliğinden anlaşılakta, fakat, fizik bilimini rasyonel bir bilim olarak değerlendirmesi,

¹¹ Bu makalenin sınırlarını aşan saf benin kuruluşu probleminin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Gözkan2018: 228-238.

deneyime dayanan bir bilim olduğu halde, nasıl olanaklı olmaktadır? Kant'a göre nesnesinin varoluğu ancak deneyimde verilebilmesine rağmen, fiziğin yasaları temelde anlağın doğaya kendisinin koyduğu yasaların tikel belirlenimleri olduğundan dolayı fizik böyle bir rasyonel bilim olarak kabul edilmektedir. Rasyonel bilimler, hep zorunluluğuyla birlikte düşünölen mutlak kesinliğe dayanır. Fizik biliminin de saf bölümü böyle bir kesinliğe dayanmaktadır. “Bütün hakiki bilimler, aklın aradığı mutlak kesinliğin üzerine temelleneceğı saf bir bölüm gerektirirler.” (Kant 1970: 5) Kant'a göre, yalnızca kavramlara dayanan saf rasyonel bilgi, saf felsefe ya da metafizik adını alır; *a priori* görüde verilen nesnelere yoluyla kavramların kurulmasına dayalı saf rasyonel bilgi ise matematik adını almaktadır. Dolayısıyla, felsefi bilgi, kavramlara dayalı akıl bilgisi iken, matematik, kavramların kurulmasına dayanan akıl bilgisidir.

Felsefe, yalnız kavramından hareketle bir nesneyi *genel olarak* belirleyebilir. Matematik, sadece kavramlardan hareketle hiçbir nesneyi belirleyemez, bunun için saf görüye gitmesi gerekmektedir. Matematik bilgisi, kendini nesnenin niceliğı ile sınırladığı için deneyimin ampirik verisinden yardım almasına gerek yoktur. Nesne, deneyimde verilmeden önce de, onu olanaklı kılan saf görü aracılığıyla nesneyle ilgili *sentetik a priori* bilgiler sağlayabilir. Felsefenin bilgisi ise, sadece *genel olarak şey* kavramını belirleyebildiğinden ötürü, *transzendentel* bir bilgidir.

Örneğin matematiksel fiziğin *a priori* nesnesinin belirlenmesi, bu bilginin dayandığı matematiğin zemininin belirlenmesi felsefenin işidir. Ama felsefe burada, hiçbir *sentetik a priori* bilgi vermiş olmamaktadır. Yalnızca, bu bilimlerin temel dayanağı olan ve bilim insanlarının çalışırken sorgulamadan kabul ettikleri ilkelerin, belli bir bütünlük taşıyan insan deneyimindeki yerinin gösterilmesiyle ilgili olmaktadır. Bu açıdan felsefe olmadan da bu bilgiler, zaten kendi emin yollarında ilerlemektedir. Felsefi bilgiler, burada ikincil bir bilgi, üst bilgi/meta-bilgi olmakta, diğer bilgilerin zemininin anlaşılmasını sağlamaktadır. Kantçı açıdan felsefe, nesnenin bilinmesine doğrudan katkıda bulunamamaktadır. Kant'a göre felsefeye getirdiğı bu sınırlamanın bir getirisi vardır; bu sayede felsefe, matematiğin yöntemine öykünerek temelsiz savlarda bulunmaktan kurtulmuş olmaktadır.

Felsefe, nicelikle değil de nitelikle ilgilendiğı için, görüngülerle ilgili *a priori* tek kavramı, *genel olarak “şey”* kavramıdır. Fakat bu kavram, nesnelere ancak ampirik olarak verilebileceğinden dolayı, nesnelere bilgisini vermez. Bu kavramın *sentetik a priori* bilgisi, “algının *a posteriori* verebileceğinin birleşiminin salt bir kuralından daha çoğunu veremez;

hiçbir zaman olgusal nesnenin sezgisini [görü] *a priori* sağlayamaz” (Kant 1993: A720 B748).

Felsefe, nesnenin bilgisini verecek bir bilim olmadığına göre¹² geriye bunu sağlayabilecek olan matematik ve zaten onu kendi içinde kapsayarak¹³ kesin olabilen fizik kalmaktadır. Hakiki bilim olmak, Kant'a göre, saf bir bölüm taşımak, nesnesini *a priori* belirleyebilmekle olanaklıdır. “Şimdi, bir şeyi *a priori* kavramak, onu salt olanağından kavramaktır.” (Kant 1970: 7/470). O zaman bu bilgi ancak matematiği kendi içinde kapsamakla olanaklı olmaktadır. *A priori* görüye dayanan matematik, nesnesini olanağından kavramakla bilimlerin kesin olmasını sağlamaktadır. O halde sadece, nesnesine matematiğin uygulanabildiği görüngüyü nesne olarak alan bilimlerin hakiki bilim olma şansları vardır. Bu açıdan psikolojinin fizik gibi kesin bir bilim olma olanağı yoktur; çünkü “matematik, iç duyunun görüngüsüne uygulanamamaktadır” (Kant 1970: 8/471).

Burada, iç duyunun akışının sürekliliğinden başka bir şey yoktur. İç duyuda bir kalıcı olmadığından dolayı, sentetik *a priori* bilgi olanaklı olamamaktadır. Kalıcının kendisi ancak dış duyuda olduğundan, cisim öğretisi olarak fizikte, uzamlı ve içine işlenemez bir varlığın yalnızca kavramından birçok şeyin sentetik *a priori* olarak bilinebilmesine karşın, psikolojide, düşünen bir varlık kavramından hiçbir şey sentetik *a priori* olarak bilinemez: “Her ikisinin de görüngüler olmalarına karşın, dış duyunun önündeki görüngüde kalıcı ya da sürekli bir şey vardır ki, değişebilir belirlenimlere temel olan bir dayanağı ve dolayısıyla bireşimli bir kavramı, eş deyişle uzayın ve ondaki bir görüngünün kavramını sunar. Buna karşı: İç sezgimizin biricik biçimi olarak zamanın ise kalıcı hiçbir şeyi yoktur ve dolayısıyla yalnızca belirlenimlerin değişiminin bilgisini verir, belirlenebilir nesnenin değil. Çünkü ruh dediğimiz şeyde her şey sürekli akış içindedir ve yalın benden başka kalıcı hiçbir şey yoktur –Ben ki yalındır, çünkü bu tasarımın hiçbir içeriği yoktur ve dolayısıyla hiçbir çoklusu yoktur” (Kant

¹² Bilindiği üzere, pozitivismde sadece olguların varlığı kabul edildiği ve bunlar üzerine yargı verme hakkı sadece deney ve gözleme dayanan bilimlerde olduğu için felsefenin eskiden beri gelen bilgi verme amacı ve iddiası yerini, salt bir çözümlenme, bilimlere yardımcı olma konumuna bırakmaktadır. Bu görüşün temellerini, Kant'ın görüşlerinde aramak mümkündür. Kant ile birlikte, nesnenin bilgisinden daha kesin olma vasfı taşıyan Sokratik kendini bil görüşü yerini, tek kesin bilgi olarak ampirik görüde verilen nesnenin bilgisine bırakmaktadır.

¹³ Descartes, analitik geometriyi kurduğunda matematik ve geometriyi bağlayarak fiziğe kesin bir zemin sağlamaya çalışmaktadır. Bu sayede, fiziğin metafizik kökeni daha sağlam bir şekilde temellendirilmiş olacaktır. Temel özelliği yer kaplama olan cismin uzaydaki belirlenimlerine indirgenerek matematiksel bir kesinlikle bilinmesi fikri, o günden beri fiziğin genel çalışma prensibi haline getirilmiştir. Bu konu açısından, Descartes ile Kant arasında bir süreklilik olduğu görülmektedir.

1993: A382). Kant, psikolojinin bilim olamamasına ayrıca, psikolojide gözlemin, gözlenen nesnenin statüsünü değiştirip bozmasını gerekçe göstermektedir (Kant 1970: 8/471).

IV.Değerlendirme ve Sonuç

Kant'a göre, ancak nesnenin birleştirilerek kurulmasından sonra özne kendini, bu etkinliğin icra edildiği bir ben olarak deneyimlemektedir. Özne, temsillerini, kendi özbilincinin koşullarına tabi kılarak düşünebilmektedir. Bu açıdan, nesnenin kurularak düşünülmesi ile özbilincin oluşumu arasında zorunlu bir bağlantı vardır. Sentezleme, bağlayıp birleştirme ediminden önce, özne ve onun özbilincinden söz edilememektedir.

Özne, kendini, ancak kendi etkinliğinde kurduğu nesneden ayırt ederek fark etmektedir. *Transzendental* ben, kendi ediminin özdeşliği üzerinden kendi özdeşliğini temsil edebilmektedir. Burada, sentezleme ediminin bütün ampirik benlerde var olduğu vurgulanarak, farklı zaman ve mekanlarda varolan, farklı deneyimlere sahip tek tek benler arasındaki ortaklığın, bu ampirik benlerin hiçbirine ait olmayan *transzendental* ben tarafından sağlandığı görülmektedir.

Kant'a göre, rasyonel psikolojinin ruhun yalın, ölümsüz, töz olduğuna dair kanıtlamaları, ortak bir temel problemten dolayı geçersizdir. Bütün bu çıkarımlarda, genel olarak düşüncenin mantıksal açılanması yanlışlıkla nesnenin metafiziksel bir belirlenimi olarak alınmıştır. Kant'ın buradaki eleştirileri, salt düşünceden hareketle doğrudan varlığa geçilemeyeceği, düşüncenin yasalarının varlığın yasaları olarak kabul edilemeyeceği temeline dayanmaktadır. Düşüncenin yasalarının sadece *transzendental* bir anlamı vardır, deneyimi olanaklı kılmada işlevleri vardır. Bunun dışında kendi başlarına bir varlıkları olduğundan söz edilememektedir. *Apperzeption*un kavranması girişimlerinde bir döngüsellik olduğunu ifade eden Kant, *apperzeption*un kendisinin, zaten haddizatında onların birliğinin zemininde yer aldığı kategorilerle kavranmaya çalışılmasının yanlısamanın kaynağı olduğunu belirtmektedir. Zira *apperzeptionu* her kavrama girişimi, daha baştan zaten *apperzeption* fiilini varsaymaktadır.

Hume'da olduğu gibi, Kant'a göre benin bilgisi ancak temsillerle olanaklı olmaktadır. Benin kavranabilmesi için, düşünmenin dışında verili temsiller olmak zorundadır. Fakat temsiller ancak duyularda verilebileceğinden dolayı, *transzendental* ben yerini fenomenal

bene bırakmaktadır. Fenomenal ben, benin kendisinin, kendisine verilen iç duyu yoluyla kavranmasıdır. Kant, benin bilgisi için bir görünümün gerekli olduğunu, varlığının belirleniminin ancak verilen çoklunun birleştirilmesiyle olanaklı olduğunu ifade etmektedir. Burada çoklu, bilmenin koşulu olan zaman formu içinde verildiğinden dolayı, özne kendini ancak kendine *göründüğü* halde, yani herhangi bir nesneyi bildiği gibi sadece bir *fenomen* olarak bilebilmektedir.

Bundan dolayı Kant'ın benlik kuramında özne, fenomenal ve *transzendenal* ben arasında ikiye bölünmektedir. Bu yarılmının kaynağında, bir tarafta zaman formuna tabi olmayan ama salt düşünce olduğundan dolayı bilgisi de edinilemeyen *transzendenal* ben, diğer tarafta zaman formuna tabi olan dolayısıyla edilgin olan fenomenal ben vardır. Zaman formu, bu aradaki ayrılığın temelinde yer almaktadır. Zaman formu olmadan öznenin kendini bilmesi olanaksızdır, ama zaman formuyla da kendini ancak bir nesneyi bildiği gibi bilmektedir. Salt bir görünüş nesnesi olmadığını bilmekle birlikte, özne ne tür bir varlık olduğunun pozitif bilgisine sahip olamamaktadır. Geriye sadece görünüşün bilgisini edinmek kalmaktadır. Benin, görünüş olarak bilgisi edinilmeye çalışıldığında, bu bilgi hakiki bir bilim olamamaktadır. Bu andan itibaren geriye, öznenin nedensellik yasalarına tabi olan bilgisi kalmaktadır. Bu nokta Kant'ın pozitivizme kapı aralayan yanıdır.

Bilindiği üzere, Kant, doğal nedensellik yanında özgür nedenselliğe de yer açmaya, onun olanaklılığını temellendirmeye çalışmıştır. Ama kendi felsefesinin temellerine dayalı olarak ulaştığı sonuç, kendinin bir nesne gibi, bir görünüş olarak bilgisidir. Hatta bu bilgi, dış duyu önündeki nesnenin bilgisinden bile geride kalmaktadır, çünkü fizik, hakiki bir bilim olma şansına sahip ama psikoloji, iç nesnenin görüngüsünün sürekli akış içinde kabul edilmesinden dolayı hakiki bir bilim olamamaktadır. Bu sonuç, felsefenin tarihsel seyri içindeki gelinen aşamadır. Bu sonuç, Sokrates'in kendini bil çağrısından tümüyle farklı bir şey olarak görünmektedir.

Sokrates'te asıl olan kendini bilmektir, zira ancak bu bilginin bir kesinliği olduğundan söz edilebilmektedir. Mekânda yer alan nesnenin bilgisi ise, kesinlik taşımadığı gibi bilinmeye değerlik açısından da ikincildir. Kant'a gelindiğinde bu ilişki tersine dönmüştür; nesnenin bilgisi kesinlik olarak öne geçmiş, hatta tek geçerli bilgi konumuna yükselmiştir. Teorik alanda, özne kendini salt bir görünüş nesnesi olarak bilmektedir. Modern sürecin sonunda insanın bilmedeki nihai amacı 'kendini bil' olmaktan çıkmış, egemen olup kendi amaçları için manipüle edebilmek üzere 'nesneyi bil'meye evrilmiştir.

Bu sonuca nasıl gelindiğine bakıldığında, Kant'ın ampirik alanda verilebilir olan nesne ve onun deneyimini temele almasının bir mihenk taşı olduğu görülmektedir. Bilgide ampirik görü merkeze alındığında, ben konusunda da içerikli olan bilginin de ampirik bir görü gerektirdiği sonucuna varılmıştır. Böyle olunca, içsel olan ile dışsal olan arasında herhangi bir asli ayırım kalmamış, dolayısıyla da 'kendini bil' mottosu, kendimizi de ancak aynen herhangi bir nesne gibi fenomenal olarak bilebildiğimiz gerekçesiyle terk edilmiştir.

KAYNAKÇA

Aristoteles (2019). *Ruh Üzerine*. çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev. İkinci Basım. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Caygill, Howard (1995). *A Kant Dictionary*. Massachusetts: BlackwellPublication.

Deleuze, Gilles (1995). *Kant'ın Eleştirel Felsefesi*. çev. Taylan Altuğ. İstanbul: Payel Yayınevi.

Descartes (1997). *Metod Üzerine Konuşma*. çev. Mehmet Karasan. Ankara: M.E.B.

Hume (1997). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi.

Kant, I. (1970). *Metaphysical Foundation of Natural Science*. trans. James Ellington. New York: TheBobbs-Merrill Company.

Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.

Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. trans. Paul Guyer, A. W. Wood. USA: Cambridge University Press.

Kant, I. (2000). *Fragmanlar*. çev. Oruç Aruoba. İstanbul: Altıkırkbeş Yayın.

Merleau-Ponty, M. (1994). *Algının Fenomenolojisine Önsöz*. çev. Medar Atıcı. İstanbul: Afa Yayınları.

Kovanlıkaya, Aliye (2002). *A Critical Approach To Kant's Conception Of Experience In View Of Leibniz's Ontology*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Leibniz, G. W. (1949). *Metafizik Üzerine Konuşma*. çev. Nusret Hızır. İstanbul: M.E.B.

Locke, J. (1996). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Gözkan, Bülent (2018). *Kant'ın Şemsiyesi: Kant'ın Teorik Felsefesi Üzerine Yazılar*. İstanbul: YKY.

Temizkan, Vedi (2008). *Kant'ta Ben Sorunu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yalçın, Şahabettin (2006). "Kant'ın Fenomenal Benlik Anlayışı". *Uluslararası Kant Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Vadi Yayınları.

Yalçın, Şahabettin (2010). *Modern Felsefede Benlik*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.